

ДО ПИТАННЯ ПРО УКЛАДЕННЯ ШЛЮБУ МІЖ ОСОБАМИ, ЯКІ Є РОДИЧАМИ АБО МАЮТЬ ІНШЕ СПОРІДНЕННЯ З ОСОБАМИ, ЯКІ УКЛАЛИ ШЛЮБ

TO THE QUESTION OF MARRIAGE BETWEEN PERSONS WHO ARE RELATIVES OR HAVE A DIFFERENT RELATIONSHIP WITH PERSONS, WHO WERE MARRIED

Сидоренко Д.І.,
аспірант

Хмельницького університету управління та права

Стаття присвячена дослідженню наукових проблем визначення переліку осіб, які є родичами або мають інше споріднення, шлюб з якими є недійсним відповідно до сімейного законодавства України. Крім того, автор дає пропозиції щодо вдосконалення чинного сімейного законодавства у вказаній сфері, зокрема щодо поширення норми про недійсність шлюбу з родичами на шлюби, укладені між мачухою та пасинком, вітчимою та падчеркою, зведеними братами та сестрами, особою, яка може бути її піклувальником, патронатним вихователем, прийомним батьком або матір'ю, батьком-вихователем дитячого будинку сімейного типу, мачухою, вітчимою, іншою особою, яка взяла дитину в сім'ю.

Ключові слова: шлюб, недійсний шлюб, визнання шлюбу недійсним, пряма лінія споріднення, бічна лінія споріднення.

Статья посвящена исследованию научных проблем определения перечня лиц, которые являются родственниками или имеют другое родство, брак с которыми является недействительным согласно семейному законодательству Украины. Кроме того, автор вносит предложения по совершенствованию действующего семейного законодательства в указанной сфере, в частности относительно распространения нормы о недействительности брака с родственниками на браки, заключенные между мачехой и пасынком, отчимом и падчерицей, сводными братьями и сестрами, лицом, которое может быть ее опекуном, патронатным воспитателем, приемным отцом или матерью, отцом-воспитателем детского дома семейного типа, мачехой, отчимом, другим лицом, которое взяло ребенка в семью.

Ключевые слова: брак, недействительный брак, признание брака недействительным, прямая линия родства, боковая линия родства.

The article is devoted to the scientific problems of determining the list of persons who are relatives or other kinship, marriage which is invalid according to the family legislation of Ukraine. In addition, the author gives suggestions on improving the existing family law in this area, particularly regarding the proliferation of rules on the invalidity of the marriage with the relatives in the marriages between stepmother and stepson, stepfather and stepdaughter, half-brothers and half-sisters, a person who can be her guardian, patronatnem educator, foster father or mother, father-mentor family-type orphanage, stepmother, stepfather, other person who took the child into the family.

Key words: marriage, void marriage, nullity of marriage, straight line of kinship, lateral line of kinship.

Постановка проблеми. Однією з підстав недійсності шлюбу є наявність кровного споріднення між особами, які уклали шлюб. Як зазначає В.Ю. Євко, хоча шлюби з вказаною вадою майже не зустрічаються в судовій практиці, необхідність розгляду вказаного питання обумовлена тим, що іноді фактична та юридична спорідненість не співпадають [1, с. 93].

Стан опрацювання проблеми. Попри те, що питання недійсності шлюбу у зв'язку з укладенням його з особами, які мають споріднення, було предметом дослідження таких учених, як М.В. Антокольська, І.В. Апопій, А.Б. Болховітінова, Н.А. Матвєєва, З.В. Ромовська, І.Л. Сердечна та інші, однак виникає необхідність перепрацювання даних досліджень в аспекті саме розширення переліку підстав недійсності шлюбу, що укладений з особами бічної лінії споріднення, або споріднення яких не є кровним.

Метою статті є визначення на підставі доктринальних джерел та діючого сімейного законодавства наукових проблем визначення переліку осіб, які є родичами або мають інше споріднення, шлюб з якими є недійсним відповідно до сімейного законодавства України.

Виклад основного матеріалу. Відповідно до ч. 2 ст. 39 Сімейного кодексу (далі – СК) України такими особами є родичі прямої лінії споріднення (хоча зазначене поняття не деталізується), а також рідні брат та сестра.

Пряма лінія споріднення, на думку І.В. Жилінкової, визначається щодо осіб, які послідовно походять один від одного (висхідна та спадна пряма лінії споріднення) [2, с. 98]. Таким чином, особами, які знаходяться в прямій лінії споріднення, є батьки та діти, дід, баба та онуки, прадід, прабаба та їх правнуки тощо. При цьому в даному випадку для абсолютної недійсності шлюбу не має значення ступень споріднення – перший, другий тощо. Навіть у разі четвертого ступеню споріднення, якщо така лінія споріднення є прямою, шлюб є недійсним з моменту його укладення, а актовий запис про шлюб підлягає скасуванню органом державної реєстрації актів цивільного стану.

Що стосується побічної лінії споріднення, то сімейне законодавство України допускає особливості. Серед осіб, які не можуть укласти шлюб, а укладений між ними шлюб є недійсним, або може

бути визнаним недійсним за рішенням суду, СК України передбачає лише рідних (як повнорідних, так і неповнорідних) братів та сестер, двоюрідних братів та сестер, тітки та племінника, дядька та племінниці. При цьому лише укладення шлюбу рідними братами та сестрами є абсолютною підставою недійсності шлюбу, а інші підстави є відносними і шлюби, укладені між двоюрідними братами та сестрами, тіткою та племінником, дядьком та племінницею, можуть бути залишені в силі судом, особливо в силу підстав, зазначених у ч. 3 ст. 41 СК України (вагітність дружини або народження дитини). Що ж стосується інших родичів, то сімейне законодавство України не містить перепон щодо укладення між ними шлюбу (наприклад, укладення шлюбу між троюрідними братом та сестрою).

Це ж саме стосується таких осіб, як зведені брати та сестри, тобто син (дочка) чоловіка від попереднього шлюбу та син (дочка) дружини від попереднього шлюбу. Ці особи, як такі що не мають спільного предка, не пов'язані кровноспорідненими відносинами, хоча можуть бути пов'язаними спільними правами та обов'язками та бути членами сім'ї. В юридичній літературі, зокрема І.Л. Сердечною, пропонується віднести їх до категорії «інші члени сім'ї», за умови, якщо вони спільно проживають [3, с. 61, 129]. При цьому І.Л. Сердечна пропонує віднести таких осіб до категорії тих осіб, які не можуть бути сторонами шлюбу. Зокрема, вона пропонує внести зміни до ст. 26 СК України щодо доповнення переліку осіб, які не можуть перебувати у шлюбі між собою, також зведеними братами та сестрами. У зв'язку із цим шлюб, укладений такими особами, буде недійсним в силу ст. 38 СК України, яка визначає, що підставою недійсності шлюбу є порушення вимог, встановлених статтями 22, 24–26 цього Кодексу.

На нашу думку, слід підтримати позицію науковця і віднести укладення шлюбу зазначеними особами до підстав недійсності шлюбу. Водночас виникає питання: чи буде ця підстава абсолютною або відотною? На нашу думку, проживання однією сім'єю зведених брата та сестри може бути визнано в якості підстави недійсності шлюбу судом з урахуванням обставин, визначених у ч. 2 ст. 41 СК України, однак сам факт наявності статусу зведеного брата та сестри ще не є підставою для обов'язкового визнання судом шлюбу недійсним чи анулюванням актового запису про шлюб з наступних підстав:

– по-перше, фактичне спільне проживання і наявність спільних сімейних прав та обов'язків у сім'ї подружжя, що є батьком, матір'ю дитини лише одного з них, може бути короткотривалим, не справити істотного впливу на розуміння зведеним братом та сестрою своїх відносин як відносин саме брата та сестри;

– по-друге, з біологічної точки зору ці особи не є родичами, і їх потомство не буде мати відхилень, які виникають із близькоспоріднених шлюбів;

– по-третє, статус зведеного брата та сестри виникає з факту спільного проживання їхніх батьків та/або реєстрації шлюбу між ними і аналогічним

чином припиняється, на відміну від статусу рідних брата та сестри, який не залежить від укладення або розірвання шлюбу, від спільного проживання батьків або припинення спільного проживання;

– по-четверте, для суду важливість має саме психологічний та фактичний фактор: розуміння зведеними братом та сестрою своїх відносин як братерських (сестринських), а не як подружніх, укладення шлюбу у зв'язку з психологічним маніпулюванням цими відносинами, в тому числі зі страху припинити сімейні відносини взагалі у випадку незгоди укласти шлюб, укладення шлюбу з іншими намірами, зокрема укладення фіктивного шлюбу, відсутність інтимних відносин між ними, роздільне планування бюджету та проживання в різних кімнатах або помешканнях тощо.

Лише за наявності цих та інших факторів, які свідчать про те, що наявні відносини не можна віднести до подружніх, суд ухвалить рішення про визнання такого шлюбу недійсним. Водночас у випадку вагітності дружини або народження нею дитини такий шлюб не повинен визнаватися недійсним, оскільки вагітність або народження дитини (саме від чоловіка) свідчить про те, що відносини між зведеними братом та сестрою є подружніми, а їхній сімейний союз підпадає під ознаки шлюбу.

Однак, на жаль, попри пропозиції І.Л. Сердечної щодо доповнення до ст. 26 СК України, доповнивши її частиною 6 такого змісту: «6. За рішенням суду може бути надане право на шлюб між зведеними братом та сестрою» [3, с. 129], науковець не виділила інших необхідних правок до СК України у зв'язку із цим, зокрема щодо можливості визнання такого шлюбу недійсним на підставі ст. 41 СК України. На нашу думку, доповнення потребують також ч. 2 цієї ж статті й ч. 1 ст. 41 СК України, а також у ст. 26 СК України слід уточнити, які особи можуть вважатися зведеними братами та сестрами, порядок набуття та припинення зазначеного правового статусу, зокрема слід:

1) ч. 2 ст. 26 СК України доповнити абзацом другим наступного змісту: «У шлюбі між собою не можуть перебувати зведені брат і сестра, що спільно проживають однією сім'єю в сім'ї їхніх батьків. Зведеними є брати і сестри, які мають різних батьків, зведеними братами (сестрами) є син (дочка) чоловіка від попереднього шлюбу та син (дочка) дружини від попереднього шлюбу. У випадку припинення шлюбу між батьками зведених братів та сестер та/або припинення спільного проживання ними без укладення шлюбу зазначені особи не втрачають статус зведених братів та сестер»;

2) пункт 2 ч. 1 ст. 41 СК України викласти в наступній редакції: «2) між двоюрідними братом та сестрою; між зведеними братом і сестрою; між тіткою, дядьком та племінником, племінницею».

Аналогічними відносинами між зведеними братами та сестрами є сімейні зв'язки між мачухою та пасинком, вітчимою та падчеркою. Зазначені особи в силу врегулювання їх статусу в главі 21 СК України віднесені до інших членів сім'ї. Їх взаємні

права та обов'язки, передбачені у ст. 167, 260, 262, 264, 268, 270 СК України, залежать від того, чи проживала мачуха, вітччм однією сім'єю з пасинком, падчеркою на момент необхідності реалізації свого суб'єктивного права або на момент виникнення юридичного обов'язку чи до виникнення зазначеного права або обов'язку. Можливість здійснення мачухою, вітччмом свого права на участь у вихованні падчерки, пасинка дало підставу І.Л. Сердечній вважати за необхідне встановити обов'язок по вихованню дитини у випадку, якщо мачуха, вітччм зареєстрували шлюб з батьком, матір'ю дитини [3, с. 129], а також запропонувати встановити заборону для мачухи, вітччма, що спільно проживають із пасинком, падчеркою, укладати шлюб із ними [3, с. 130]. Аналогічної думки притримується А.В. Райчук (Болховітінова) [4, с. 105].

На думку І.Л. Сердечної, з якою слід погодитися, існує сталий правовий зв'язок між цими особами, який регулюється не лише нормами права, але й нормами моралі. Зокрема, цей шлюб буде суперечити загальноприйнятим моральним засадам суспільства і не буде відповідати суті правовідносин, що виникають між мачухою, вітччмом та падчеркою й пасинком. Заборона укладати шлюб між мачухою, вітччмом та пасинком, падчеркою існувала ще в часи римського права, де була встановлена заборона одружуватися «на тій, яка була твоєю тещею, невісткою, падчерницею, мачухою...» (1, 63) [5, с. 25]. Аналогічна заборона містилася в Статуті Володимира «Про церковні суди» та Статуті Ярослава. Зокрема, у ст. 22 Статуту князя Ярослава зазначено: «Аже кто с мачухою облудить, епископу 40 гривен» [6, с. 169]. У наш час такі відносини зустрічаються, хоча часто вони й суперечать моральним засадам суспільства, але законодавством не заборонені [3, с. 130].

А.В. Болховітінова зазначає, що на даний час норма про заборону укладення шлюбу між дитиною та нерідною матір'ю (мачухою) або батьком (вітччмом) міститься в законодавстві Великобританії [4, с. 105].

Мета норми про заборону укладення шлюбу між мачухою та пасинком, вітччмом та падчеркою – не допустити розпаду існуючих шлюбів через виникнення близьких відносин між дитиною та нерідним батьком (матір'ю), а також не допустити негативного впливу на дитину з боку нерідних батьків [4, с. 105].

У зв'язку із цим науковець пропонує додати п. 5 до ч. 1 ст. 41 СК України наступного змісту: «шлюб може бути визнаний недійсним за рішенням суду, якщо він був зареєстрований з особою, яка є мачухою, вітччмом дитини», а також внести доповнення до ст. 26 СК України та викласти їх у такій редакції: «7. У шлюбі між собою не можуть бути мачуха, вітччм та пасинок, падчерка. Шлюб між мачухою, вітччмом та пасинком, падчеркою може бути зареєстрований лише в разі розірвання шлюбу з батьком, матір'ю дитини та припинення їх спільного проживання».

Водночас, на нашу думку, дана редакція змін до сімейного законодавства потребує корегування в час-

тині уточнення, що заборона укладення шлюбу стосується лише випадків, якщо мачуха, вітччм перебувають у зареєстрованому шлюбі з батьком, матір'ю пасинка, падчерки:

1) ст. 26 СК України доповнити частиною 7 наступного змісту: «7. У шлюбі між собою не можуть бути мачуха, вітччм та пасинок, падчерка, якщо мачуха, вітччм перебувають у зареєстрованому шлюбі або спільно проживають із батьком, матір'ю свого пасинка, падчерки. Шлюб між мачухою, вітччмом та пасинком, падчеркою може бути зареєстрований лише в разі розірвання шлюбу з батьком, матір'ю дитини та припинення їх спільного проживання»;

2) доповнити ч. 1 ст. 41 СК України пунктом 5 наступного змісту: «5) з мачухою, вітччмом та пасинком, падчеркою, які перебувають у зареєстрованому шлюбі та спільно проживають із батьком, матір'ю свого пасинка, падчерки».

Слід зазначити, що ідея відносити до кола осіб, які не можуть укладати шлюб, не тільки родичів, а й інших членів сім'ї висловлювалася й іншими вченими.

Так, В.Ю. Євко зазначає, що заборона шлюбів між рідною дитиною усиновлювача та усиновленою ним дитиною, дітьми, які усиновлені однією особою, між усиновлювачем та усиновленою ним дитиною обумовлена, в першу чергу, моральними міркуваннями, вказану заборону необхідно поширити і на шлюби між особами, які не пов'язані кривним спорідненням, проте відносини між якими повністю чи в значній мірі прирівнюються до відносин близького споріднення. В даному випадку мова йде про відносини, які виникають під час влаштування дитини, позбавленої батьківського піклування, до сімей громадян. Отже, слід виходити із заборони шлюбів між піклувальником та підопічним, патронатним вихователем та вихованцем, прийомним батьком (матір'ю) та прийомною дитиною, одним з батьків-вихователів та вихованцем дитячого будинку сімейного типу, мачухою, вітччмом та пасинком, падчеркою [1, с. 97].

Зокрема, як він зазначає, заборона шлюбів між піклувальником та підопічним на сьогодні встановлюється в СК Республіки Молдова. СК Латвійської Республіки поряд із заборонаю шлюбів між піклувальником та підопічним встановлює також заборону укладення шлюбу між підопічним та опікуном. Подібні заборони, крім захисту суспільної моралі, мають також на меті захистити інтереси неповнолітніх, які опиняються в умовах матеріальної залежності від своїх піклувальників та вихователів.

Зазначене дало науковцеві підставу запропонувати доповнити ст. 26 СК України нормою наступного змісту: «У шлюбі між собою не можуть перебувати піклувальник та дитина, яка знаходиться в нього на піклуванні, доки піклування не припинене чи не відмінене. У шлюбі між собою не можуть перебувати патронатний вихователю та дитина, яка передана йому за договором про патронат, доки договір про патронат не припинений. У шлюбі між собою не можуть перебувати прийомний батько (мати) з прийомною дитиною, один з батьків-вихователів та вихованець дитячого будинку сімейного типу, доки щодо

цієї дитини не припинено Договір про передачу її до прийомної сім'ї або до дитячого будинку сімейного типу. У шлюбі між собою не можуть перебувати мачуха, вітччм та пасинок, падчерка до досягнення дитиною повноліття». Зазначена підстава, на нашу думку, може бути підтримана в частині встановлення заборони на укладення шлюбу, однією зі сторін якого є піклувальник, патронатний вихователь, прийомний батько (мати), а також інших осіб, які взяли у свою сім'ю дитину [1, с. 97].

Однак зазначена пропозиція, на нашу думку, не може бути реалізована в частині встановлення в якості підстави недійсності шлюбу, оскільки зазначені відносини існують лише у випадку неповноліття особи і визнання її дитиною. Зокрема, відносини патронату припиняються з досягненням дитиною повноліття (ч. 2 ст. 253 СК України), відносини прийомної сім'ї припиняються у зв'язку з досягненням дитиною повноліття (п. 6 Положення про прийомну сім'ю, затверджене постановою Кабінету Міністрів України від 26 квітня 2002 року № 565), відносини, які виникають у зв'язку з укладенням договору про дитячий будинок сімейного типу, а також сам договір припиняються у зв'язку з досягненням дитиною повноліття (п. 4 Положення про дитячий будинок сімейного типу, затверджене постановою Кабінету Міністрів України від 26 квітня 2002 року № 564), опіка і піклування в розумінні СК України (а саме опіка чи піклування над дитиною припиняється в разі досягнення особою 14 років або повноліття відповідно (ст. 250 СК України, ч. 2 ст. 76 і п. 1 ч. 1 ст. 77 ЦК України)). Зважаючи на наявність шлюбного віку у 18 років і можливість лише надання права на шлюб особі, яка досягла 16 років відповідно до ст. 23 СК України в судовому порядку, можливість виникнення ситуації укладення шлюбу із вищевикладеними особами є малоюмовірною, а в разі ініціативи на цей шлюб таке право надається судом лише у випадку, якщо це відповідає інтересам дитини. У зв'язку із цим суд, надаючи особі, над якою встановлена опіка, піклування, яка знаходиться у прийомній сім'ї, дитячому будинку сімейного типу, над якою встановлений патронат, у судовому засіданні повинен встановити, чи не суперечать інституту шлюбу зазначені юридичні факти. Рішення про надання права на укладення шлюбу фактично усуне відповідні заборони на укладення шлюбу. Крім того, на відміну від усиновлення або відносин між мачухою, вітччмом і пасинком, падчеркою, відносини опіки, піклування і т.п. мають строковий, дещо короткотривалий характер, не приводять до виникнення фактично батьківських відносин або мають оплатний характер (наприклад, відносини прийомної сім'ї). Тому, на нашу думку, слід лише передбачити обов'язок для суду встановити наявність зазначених відносин і визначити ступінь їх впливу на готовність особи до створення сім'ї шляхом укладення шлюбу під час вирішення питання про надання права на шлюб. Позитивне рішення суду про надання права на шлюб означатиме відсутність істотного впливу наявних сімейних відносин на можливість укладення шлюбу

їх учасниками. Тому, на нашу думку, слід доповнити ст. 23 СК України частиною третьою наступного змісту: «3. У разі надання права на шлюб суд повинен врахувати ступінь впливу інших сімейних відносин між особою, якій надається право на шлюб, та іншою особою, яка може бути її піклувальником, патронатним вихователем, прийомним батьком або матір'ю, батьком-вихователем дитячого будинку сімейного типу, мачухою, вітччмом, іншою особою, яка взяла дитину в сім'ю; ступінь родинних відносин; характер взаємин; вагітність дитини або особи, яка була уповноважена здійснювати піклування або виховання дитини, а також інші обставини, що мають істотне значення. Надання права на шлюб в цьому випадку припиняє відносини піклування, патронату, прийомної сім'ї між батьками-вихователем та дитиною в дитячому будинку сімейного типу».

Інша категорія осіб, які не віднесені сімейним законодавством як до категорії родичів, так і до категорії інших членів сім'ї, але віднесені законодавством до осіб, які вправі здійснювати виховання та інші батьківські права та обов'язки щодо дитини, – усиновлювачі. СК України у ч. 5 ст. 26 СК України передбачає, що в шлюбі між собою не можуть бути усиновлювач та усиновлена ним дитина. Шлюб між усиновлювачем та усиновленою ним дитиною може бути зареєстровано лише в разі скасування усиновлення. В іншому випадку такий шлюб може бути визнаний недійсним.

Висновки. На основі проведеного дослідження доходимо наступних висновків:

1. Запропоновано підтримати позицію І.Л. Сердечної про віднесення зведених братів та сестер до категорії тих осіб, які не можуть бути сторонами шлюбу. На нашу думку, проживання однією сім'єю зведених брата та сестри може бути визнано в якості підстави недійсності шлюбу судом з урахуванням обставин, визначених у ч. 2 ст. 41 СК України.

2. Запропоновано підтримати думку І.Л. Сердечної щодо встановлення заборони укладати шлюб між мачухою, вітччмом та пасинком, падчеркою. Запропонована науковцем редакція змін до сімейного законодавства потребує корегування в частині уточнення, що заборона укладення шлюбу стосується лише випадків, якщо мачуха, вітччм перебувають у зареєстрованому шлюбі з батьком, матір'ю пасинка, падчерки.

3. Не можна погодитися з пропозицією встановити заборону укладати шлюб між піклувальником та підопічним, патронатним вихователем та вихованцем, прийомним батьком (матір'ю) та прийомною дитиною, одним з батьків-вихователів та вихованцем дитячого будинку сімейного типу, оскільки відносини між цими особами припиняються у зв'язку з досягненням дитиною повноліття. Зважаючи на наявність шлюбного віку у 18 років і можливість лише надання права на шлюб особі, яка досягла 16 років, відповідно до ст. 23 СК України в судовому порядку, можливість виникнення ситуації укладення шлюбу з вищевикладеними особами є малоюмовірною, а в разі ініціативи на цей шлюб таке право надається судом лише у випадку, якщо це відповідає

інтересам дитини. На відміну від усиновлення або відносин між мачухою, вітчимою і пасинком, падчеркою, відносини опіки, піклування і т.п. мають строковий, дещо короткотривалий характер, не приводять до виникнення фактично батьківських відносин або мають оплатний характер (наприклад, відносини прийомної сім'ї). Тому, на нашу думку, слід лише передбачити обов'язок для суду встановити наявність зазначених відносин і визначити ступінь їх впливу. Позитивне рішення суду про надання права на шлюб означатиме відсутність істотного впливу наявних сімейних відносин на можливість укладення шлюбу їх учасниками. Тому слід внести зміни до ст. 23 СК, зазначивши в ній обов'язок для суду

враховувати ступінь впливу інших сімейних відносин між особою, якій надається право на шлюб, та іншою особою, яка може бути її піклувальником, патронатним вихователем, прийомним батьком або матір'ю, батьком-вихователем дитячого будинку сімейного типу, мачухою, вітчимою, іншою особою, яка взяла дитину в сім'ю; ступінь родинних відносин; характер взаємин; вагітність дитини або особи, яка була уповноважена здійснювати піклування або виховання дитини, а також інші обставини, що мають істотне значення. Надання права на шлюб у цьому випадку повинне припиняти відносини піклування, патронату, прийомної сім'ї, між батьками-вихователем та дитиною в дитячому будинку сімейного типу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Євко В.Ю. Родинні стосунки як підстава недійсності шлюбу. Форум права. 2010. № 1. С. 93–99.
2. Сімейний кодекс України: науково-практичний коментар / І.В. Жилінкова, В.К. Антошкіна, Н.А. Д'ячкова, В.Ю. Москалюк та ін.; за ред. І.В. Жилінкової. Х.: Ксилон, 2008. 855 с.
3. Сердечна І.Л. Особисті немайнові права і обов'язки інших членів сім'ї та родичів. дис. ... канд. юр. наук: 12.00.03 Цивільне право, цивільний процес, сімейне право, міжнародне приватне право; Тернопільський національний економічний університет. Тернопіль, 2017. 258 с.
4. Райчук А. Визнання шлюбу недійним: теорія та практика. Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія Юридичні науки. 2007. № 77–78. С. 102–105.
5. Памятки римського права: Законы XII таблиц. Институции Гая. Дигесты Юстиниана. М.: Зерцало, 1997. 608 с.
6. Российское законодательство X–XX веков: в девяти томах; под общ. ред. О.И. Чистякова. Законодательство Древней Руси / отв. ред. В.Л. Янин. М.: Юрид. лит., 1984. Т. 1. 432 с.